O‘ZBEK TILIDA QO‘SHMA GAPLARNING PRAGMATIK MA’NO XUSUSIYATLARI

Alijonova Anora A’zamjon qizi
Qo‘qon davlat universiteti 1-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar:
Nasirov Muslimjon Maxsutali o‘g‘li
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplarning pragmatik ma’no xususiyatlari tahlil qilinadi. Unda qo‘shma gaplarning nafaqat sintaktik, balki nutqiy-kommunikativ vazifalari ham yoritiladi. Xususan, qo‘shma gaplar orqali so‘zlovchining maqsadi, yashirin ma’no (implitsit mazmun), tinglovchiga ta’sir etish usullari va kommunikativ niyatning ifodalanishi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, o‘zbek tilshunos olimlarining qarashlari asosida mazkur masalaning nazariy jihatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijasida qo‘shma gaplarning pragmatik imkoniyatlari kengligi hamda nutq samaradorligini oshirishdagi o‘rni asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: qo‘shma gap, pragmatika, pragmatik ma’no, kommunikativ vazifa, implitsit ma’no, kontekst, sintaksis, nutq ta’siri, pragmatik tahlil, sabab-oqibat munosabati.

Bugungi tilshunoslikda til birliklarini faqat grammatik jihatdan emas, balki ularning nutq jarayonidagi vazifasi asosida o‘rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan pragmatika tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, qo‘shma gaplarning pragmatik imkoniyatlarini o‘rganish orqali so‘zlovchining kommunikativ maqsadi, yashirin mazmun va tinglovchiga ta’sir etish usullarini aniqlash mumkin. Mazkur mavzuning dolzarbligi ham aynan qo‘shma gaplarning nutqdagi faol vazifasi va ma’no ifodalash imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Tilshunoslikda qo‘shma gaplar an’anaviy ravishda grammatik jihatdan o‘rganilgan bo‘lsa-da, zamonaviy yondashuvlarda ularning pragmatik xususiyatlari

alohida ahamiyat kasb etmoqda. Qo‘shma gaplar orqali nafaqat fikrlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanish, balki so‘zlovchining nutqiy niyati, bahosi va kommunikativ strategiyasi ham ifodalanadi.

N. Mahmudov ta’kidlaganidek, til birliklari nutq jarayonida kommunikativ vazifani bajaradi va ularning mazmuni kontekst orqali to‘liq namoyon bo‘ladi (1). Shu jihatdan, qo‘shma gaplar ham faqat shakliy bog‘lanishni emas, balki ma’no chuqurligi va yashirin mazmunni ifodalash imkoniyatiga ega. Masalan: “Yomg‘ir yog‘di, shuning uchun yo‘llar loy bo‘ldi” gapida sabab va natija ochiq ifodalangan. Ammo “Ko‘chalar loy ekan, demak kecha yomg‘ir yog‘gan” gapida sabab bevosita aytilmagan bo‘lsa-da, tinglovchi uni kontekst va umumiy bilimlar bazasi (presuppozitsiya) orqali anglaydi. Bu holat pragmatik ma’noning yuzaga chiqishiga xizmat qiladi.

A. Nurmonov sintaktik birliklarning nutqiy mohiyatiga e’tibor qaratib, gap mazmuni ko‘pincha uning grammatik shaklidan kengroq ekanligini qayd etadi (2). Darhaqiqat, qo‘shma gaplar yordamida so‘zlovchi fikrni izchil va ta’sirchan yetkazadi. Masalan: “U ko‘p harakat qildi, ammo maqsadiga erisha olmadi” gapida zidlov munosabati orqali nafaqat qarama-qarshilik, balki achinish va ta’kid ma’nosi ham ifodalangan. Yoki “Agar vaqtida kelsang, birga boramiz” gapida shart ma’nosi bilan bir qatorda tinglovchini ma’lum bir harakatga undash niyati ham mavjud.

Shuningdek, Sh. Rahmatullayev qo‘shma gaplarning mazmuniy bog‘lanishiga urg‘u berib, ularning fikrni kengaytirish va aniqlashtirishdagi rolini alohida ko‘rsatadi (3). Masalan: “Kitob insonni boyitadi, chunki u tafakkurni rivojlantiradi” gapida sabab izohlash vazifasini bajarmoqda. Bunday qo‘shma gaplar nutqda fikrni dalillash va tinglovchiga kuchliroq ta’sir ko‘rsatishda muhim vosita hisoblanadi.

Qo‘shma gaplarning pragmatik xususiyatlari badiiy matnlarda ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, Abdulla Qahhorning hikoyalarida qahramon ruhiyati qo‘shma gaplar orqali ta’sirchan ifodalangan: “U jim turardi, lekin ko‘zlari

hammasini aytib turardi” (4). Ushbu gapda zidlov bog‘lovchisi qahramonning ichki kechinmasini kuchaytirib, nutqning emotsional ta’sirchanligini oshirmoqda. Bu esa qo‘shma gaplarning nafaqat grammatik, balki stilistik va pragmatik vazifani ham barobar bajarishini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, kundalik nutqda ham qo‘shma gaplarning pragmatik imkoniyatlari keng qo‘llaniladi. Masalan: “Sen yaxshi o‘qisang, kelajakda albatta muvaffaqiyatga erishasan” gapida shart ma’nosi bilan birga motivatsiya berish va ruhlantirish maqsadi ham mujassamdir. Demak, qo‘shma gaplar insonlar o‘rtasidagi muloqot samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplar pragmatik jihatdan boy va ko‘p qatlamli birlik hisoblanadi. Ular orqali so‘zlovchi nafaqat grammatik bog‘lanishni, balki yashirin ma’no, kommunikativ niyat, emotsional ta’sir va aniq nutqiy maqsadni ham ifodalaydi. Misollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, qo‘shma gaplar nutqning ta’sirchanligi, mantiqiyligi va mazmuniy boyligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Shu sababli ularning pragmatik xususiyatlarini o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning eng qiziqarli va dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: O‘zbekiston, 2012.
2. Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2001.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006.
4. Qahhor A. Asarlar to‘plami. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1987.